

Vallar i tiden?

Valv under gjutning. Till vänster en hjärtvägg och bakom denna tvärställda valv som håller emot trycket från det stora avskurna valvet.

Vid Vadstena slott, liksom vid andra delar av vårt äldre byggnadsbestånd, har tiden satt sina spår. Slitage, åldrande och förfall eller omdaningar föranledda av ändrad användning har gjort att anläggningarna i dag inte är de samma som när de en gång uppfördes. Ofta kan vi beklaga hårdhänta förändringar, men därifrån är steget långt till att återuppföra sådant som gått förlorat. Vi månar om det som vi upplever vara den äkta varan. Mot denna bakgrund är det förvånande att de återuppbyggnadsarbeten som under flera års tid genomförts vid Vadstena slott gått spårlost förbi i debatten. Det rör sig trots allt om ett av våra mäktigaste vasaslott och en av de mest omfattande åtgärderna vid ett svenskt monument under 1900-talet.

Vallomgärdad försvarsanläggning

Vadstena slott som påbörjades på 1540-talet, byggdes i en tid när krigföring med kanoner präglade försvarsanläggningarna. Torn med skyttegluggar för kanoner och kraftiga jordvallar som kunde motstå beskjutning utgjorde de viktigaste elementen. I Vadstena byggdes kanontorn i hörnen av en fyrkant och, mellan dessa, jordvallar som på tre sidor omslöt en skyddad borggård. Längs den fjärde sidan, mot norr och sjön Vättern, uppfördes bostadsbyggnader och förråd.

Vid borggårdens två hörn mot söder uppfördes två stycken fem våningar höga tornbyggnader, Fyrkanterna, som länge var slottsanläggningens högsta delar. De fungerade bland annat som entrébyggnader till de södra kanontornen.

Uppe på vallarna fanns bröstvärn med plats för kanoner och på utsidan nedanför löpte skyttegångar skyddade av murar med öppningar från vilka manskap kunde skjuta med handeldva-

Beslutet att återuppföra vallarna vid Vadstena slott togs redan på 1930-talet och under åren har olika förhållningssätt till projektet avlöst varandra. Då vallarna i dag står klara är det den största förändring av ett historiskt monument som genomförts i Sverige under 1900-talet.

pen. Allt var omflutet av en vattengrav.

När anläggningen hade spelat ut sin roll i försvarssammanhang minskade motivet för underhåll, särskilt av delar som haft en direkt knytning till krigsföring. Vallarna och de med dem sammanbyggda fyrkantstornen revs. På 1850-talet var de borta.

Slottet utan vallar

I skriften *Vadstena slott*, publicerad år 1940, med bland andra professor Erik Lundberg som författare, beskrivs hur anläggningen därefter kunde upplevas: «Denna mäktiga fyrkant gör sig inte längre gällande. Slottslängan ligger där ensam och liksom lösgjord från sitt ursprungliga sammanhang. Den får sin

rätta förklaring först genom vallgördeln, och dess byggnadsmässiga utformning kan inte till fullo uppskattas utan den. Icke minst gäller det på gårdssidan, ty slottets sydfasad är ursprungligen tänkt som en verklig gårdsfasad med vallarna såsom flyglar. Vallarna här har nått ända fram till de båda trappornen och varit direkt avslutna till dessa. Man måste göra klart för sig, att det är såsom flanker till den relativt tränga gårdsbildningen, som trappornen äro tänkta. De ge inramning åt slottets gårdsfasad och skola ej bilda framsprång på en lång friliggande länga.

Måhända kunna vi i en ej alltför avlägsen framtid få tillbaka dessa vallar, så betydelsefulla för den arkitektoniska helhetsbilden. Planer ha uppgjorts på vallarnas återställande och dessa planer utgöra inte någon verklighetsfrämmande utopi utan de nya vallarna äro avsedda att samtidigt fylla ett praktiskt behov.»

Förslag från 1930-talet

De planer som äsyftades ovan är arkitekten Erik Fants förslag till byggnader

Borggården med 1980-talets vallutbyggnad.

De gamla grunderna fick ligga kvar under mark när vallarna revs. Närmast till vänster grunden till den västra Fyrkanten. Längre bort fundamenten till kanongången mellan Fyrkanten och kanontornet. Den nya Fyrkanten och kanongången har uppförts på originalfundamenten.

Nedan. Fullmur av kalkbruk och stortegel i polskt förband. Till en början fann murarna det stora tegelformatet besvärligt att arbeta med.

av armerad betong utformade som vallar, inrymmande arkivlokaler och täckta med jord. Förslaget är relativt fritt utformat i relation till hur vallarna en gång såg ut. De föreslås bli lägre och få slänter mot borggården istället för de murar som ursprungsvallarna hade. Som entrébyggnader till kanontornen föreslås betydligt lägre byggnader än fyrkantstornen.

År 1939 beslutade riksdagen att förslaget skulle genomföras, men så skedde aldrig. Andra världskriget kom emellan.

Första etappen

Tankarna på att bygga vallar dog dock inte helt. Cirka 40 år senare skedde en ny projektering under ledning av dåvarande slottsarkitekten Nils Ahrbom, vilken var ambivalent inför uppgiften: «När jag åtog mig uppdraget och påbörjade projekteringen kände jag ett visst obehag vid tanken på att rita ett hus, som såg ut som någonting annat än det var. Det stred mot den funktionalistiska moral, som jag så helt tillägnat mig under trettioalet. Känslan av att ha gjort en förfalskning finns ännu kvar. Att jag trots detta ändå genomförde uppdraget berodde dels på att vallbyggnaden visade sig vara lämplig för sitt nya ändamål, dels, och huvudsakligen, på att de nya vallarna skulle komma att återge borggården dess proportioner och hela slottsanläggningen den kraftfullhet och den slutenhet mot omgivningarna, som en gång varit det karakteristiska för den. Det blev därför en besvikelse, när staten beviljade

medel endast till en del av vallarna, den östra och en liten del av den södra.»

Vallbyggnaden, i den beslutade första etappen, stod färdig år 1984. Den grundlades på pålar, uppfördes i armerad betong, inreddes med två våningar och en fläktrumsvåning och täcktes med gräs, men byggdes högre än vad Erik Fant tänkt sig och även annorlunda genom att den erhöll murar mot borggården. Att bygga borggårdstorn (Fyrkanter) betraktades som otänkbart. Behovet av dagsljus i arbetsrum löstes genom gluggar i borggårdsmuren och lanterniner bakom en uppbyggd barriär.

Arkitekten kallade byggnaden en 'rekonstruktion' gjord med utgångspunkt från en idealiserad bild från år 1637 och kartor från åren 1655 och 1676.

Andra etappen, färdigställande

År 1994, 10 år efter att vallen vid borggårdens östra sida färdigställdes, fick jag i uppdrag att på någon vecka ta fram ett förslag till fortsatt vallutbyggnad. Det var valtider och därför brådskande. Sysselsättningspengar skulle spenderas för att öka byggverksamheten. Programförklaringen var kort: Vallen skulle uppföras som en jordvall men med vissa utrymmen inne i vallarna, tillräckliga för att slottet skulle kunna avlastas från de arkivalier som förvarades i Rikssalen och så att Vadstena-Akademien, som ger operaföreställningar på slottet under sommaren, skulle kunna få loger. Detta innebar att endast något tiotal procent av vallens volym skulle innehålla lokaler, vilka i förslaget utformades som kasematter.

I skisserna föreslogs tornbyggnader (Fyrkanter) vid borggårdens hörn för att motverka att den muromgärdade borggården skulle upplevas som en 'bunker'. Dessutom hade de varit en integrerad del av vallarna och entrébyggnader till de två södra kanontornen.

Jämfört med den tidigare byggda vallen innehöll förslaget mycket jord och lite lokalyta för pengarna. Dåvarande landshövdingen i Östergötlands län och kommunpolitiker i Vadstena reagerade mot detta. De arbetade för en ändrad inriktning som innebar att mesta möjliga lokaler skulle inredas så att landsarkivet, som hade lokaler i

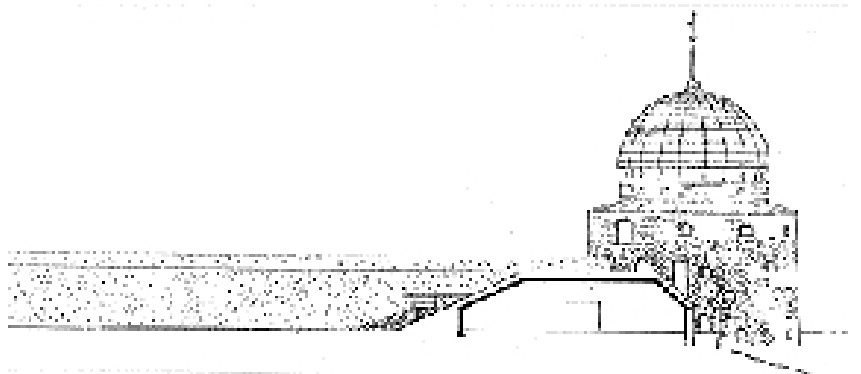
slottet och i den tidigare byggda vallen skulle få expansionsytor. Detta vann gehör och cirka tre veckor efter det första skissförslaget fanns ett nytt, denna gång med 'ihåliga vallar'. I juni samma år fattade regeringen beslut om «återuppbyggnad av vallar med möjlighet att senare inreda arkivlokaler».

På våren 1995 påbörjades ett program- och utredningsarbete, vilket pågick under drygt ett års tid. Samtidigt genomfördes arkeologiska utgrävningar. På sommaren 1996 upphandlades konsulter och påbörjades projektering av bygghandlingar. Byggstart skedde på försommaren året därpå.

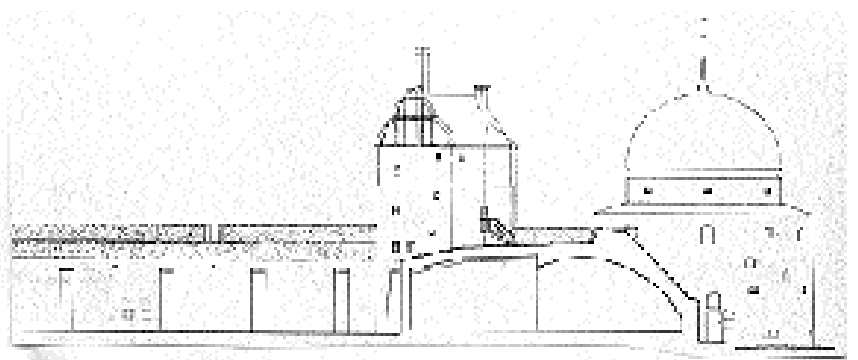
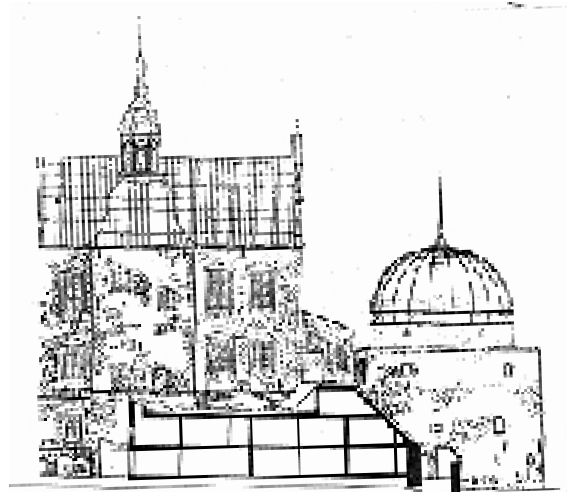
Förändrat synsätt

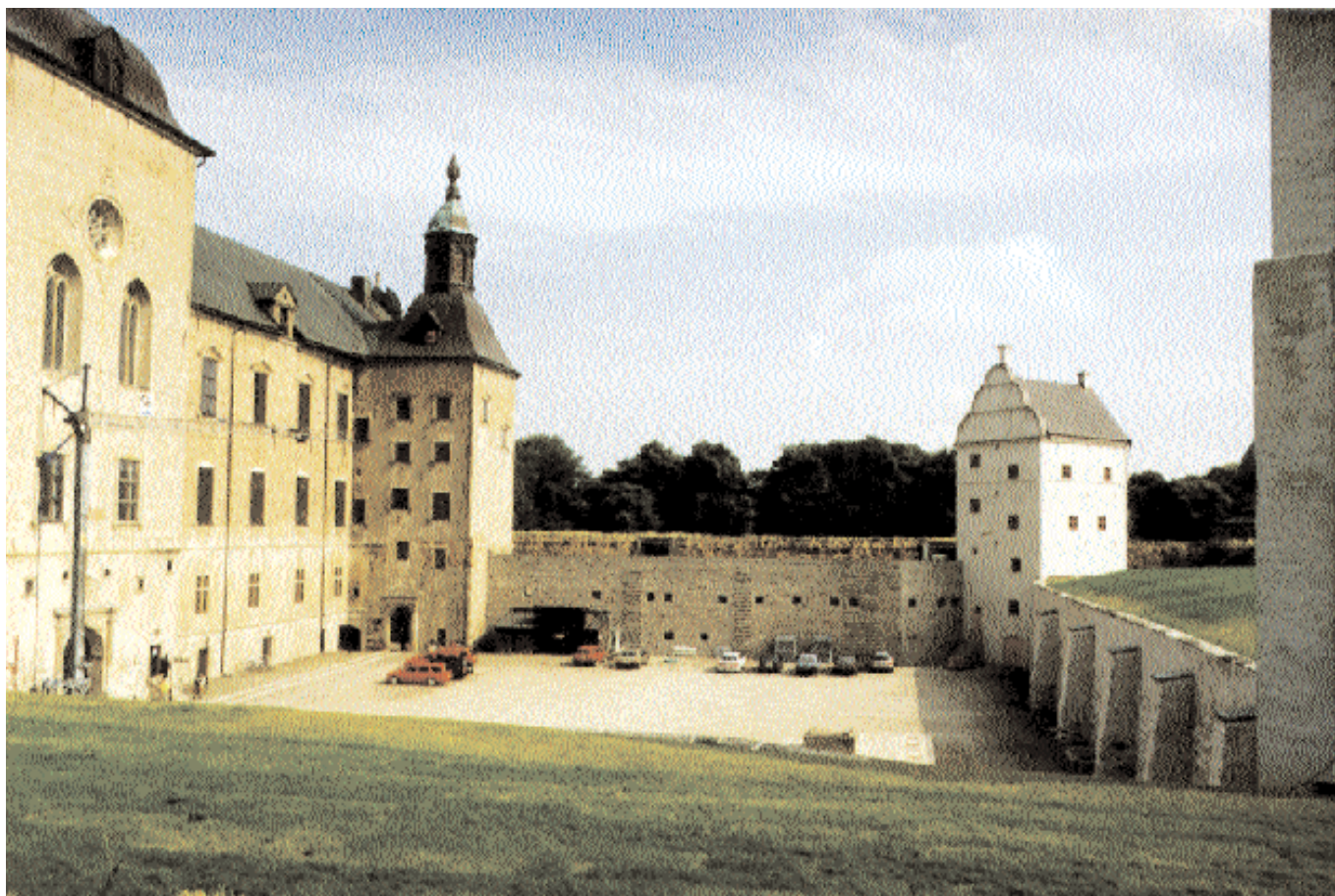
Inställningen till hur vallar vid Vadstena slott bör byggas hade ändrats mellan 1930-talets friare förhållningssätt till ursprungsvallarna och 1980-talets rekonstruktionsambition. Båda förslagen hade godtagits av de antikvariska myndigheterna, vilket visar att synsättet förändrats på ett mer allmänt sätt än vad som kan förklaras med enskilda arkitekters uppfattningar.

Som framgår av regeringsbeslutet var syftet med den fortsatta, nu genomförda, vallutbyggnaden inte i första hand att tillgodose ett visst lokalbehov utan att återuppföra vallar möjliga att inreda. På 1980-talet var den funk-

Valvutformning från 1930-, 1980- och 1990-talen. Exemplet visar en förändring från en fri och självständig tolkning till större trohet mot originalets form.

Östra och södra vallan med den mellanliggande Fyrkanten. Östra vallmuren från 1980-talet har klippt kalksten, fönstergluggar och förtagningar som antyder strävpelare. Södra muren av gråsten och kalksten med kontreforer.

tionella och ekonomiska styrningen betydligt starkare.

Insikten om att värderingar kan vara tidsbundna gjorde att stor vikt lades vid att utarbeta ett grundligt program inför den fortsatta utbyggnaden för att dokumentera vilken kunskap som legat till grund för olika överväganden. Därigenom kan vår tids insatser lättare förstås och kritiserats i framtiden. Ett viktigt syfte med ett program var självfallet även att skapa en gemensam bas för alla som skulle arbeta med projektet. Programmet omfattar knappt 60 A4-sidor.

En anläggning möjlig att förstå

En anledning att uppföra valliknande byggnader vid Vadstena slott kan vara att återge anläggningen dess slutna och samlade karaktär. Detta kan göras genom moderna tillägg som är uttryck för sin egen tid. Om syftet däremot vidgas till att göra anläggningen förståelig som arkitektonisk idé och som krigsanläggning kan detta rimligen inte åstadkommas utan försök att visa hur anläggningen en gång sett ut. För

att fastslå detta fordras grundliga undersökningar i ett programskede.

Det ligger en oförenlig motsättning i att visa hur de massiva jordvallarna en gång kan ha tätt sig och att samtidigt inreda dem med lokaler. Att fatta beslut om att bygga något sådant måste rimligen föregås av den vända som Nils Ahrbom givit uttryck för.

När fortsatt utbyggnad blev aktuell var det svåra beslutet att bygga vallar eller ej redan taget. Det gällde att färdigställa en halvfärdig anläggning eftersom det ansågs uteslutet att riva 1980-talets vallbyggnad. Färdigställandet skulle kunna ske genom att bygga vidare på den redan genomförda projekteringen, vilket dock ifrågasattes.

I programmet för vallutbyggnadsetapp II fastslås utföranden som avviker från dem som valdes i etapp I.

Bevarade arkeologiska lämningar

Medan etapp I innebar att samtliga arkeologiska lämningar togs bort har flera av dem bevarats i etapp II. Från tiden före slottsbygget har en intressant husgrund sparats i en kryppgrund

och delar av en medeltidsgata ingår i dag i en ny reception till slottet. Från slottstiden har grundläggningar bevarats. Bland annat uppförs de nya borggårdsmurarna på gamla grundmurar, liksom det västra fyrkantstornet. En stor avloppsränna från det kungshus som på 1500-talet uppfördes på borggården finns i kryppgrunden på vallbyggnaden och kan i dag studeras genom en lucka i borggårdsmuren.

Lång livslängd

Ambitionen har varit att nybyggda delar skall ha en månghundraårig livslängd. Därför har konstruktioner som är beroende av armering undvikits. Tornen har murats av tegel och vallarnas ytterskal uppförts som tryckta, det vill säga välvda betongkonstruktioner. De för i viss mån tankarna till äldre tiders välvda, underjordiska kasematter. Att kunna mura dessa valv var ett önskemål som visade sig omöjligt att genomföra av ekonomiska skäl.

För att utrymmen skall kunna användas under en lång tid bör de lätt kunna förändras, vilket är möjligt om stora volymer skapas.

De största välvda rummen är cirka sju meter höga, 14 meter breda och har en längd av cirka 50 respektive 85 meter.

Innehållet i lokalerna

Den först byggda vällen innehåller arbetsrum och arkivlokaler uppdelade på 200 kvadratmeter stora arkivrum. Nästa etapp har delvis inretts som tvåvångt arkiv, medan en annan del utnyttjas för lagring av arkivalier på pall och en tredje brukas som samlingsal (en av de största i Östergötland) i väntan på att landsarkivet kan komma att behöva ta lokalerna i bruk. Närmast slottet har lokaler inretts i två våningar, av vilka bottenvåningen rymmer stadens turistbyrå och övervåningen loger för Vadstena-Akademien.

TVå borggårdsfasader

Mot borggården kan man i dag uppleva vallar med två olika utformning. Etapp 1, den östra vällen, har högre murar, vilka döljer den bakomliggande vallbyggnaden med dess lanterniner, medan de lägre murarna i nästa etapp gör att man ser gräsytan på byggnaden och upplever dess volym.

Den östra vällen har murar av klippt

kalksten försedda med fönstergluggar och med förtagningar som illustrerar att originalmurarna stöttades av konreforer. Murarna i nästa etapp består till stor del av gråsten, saknar fönstergluggar och har försetts med konreforer.

Det har, bland annat från antikvariskt håll, framförts önskemål om förändringar av den östra vallens borggårdsmur framför allt eftersom den upplevs som ett iögonfallande nytt tillskott. Åtgärder skulle även kunna motiveras med en strävan att erhålla större enhetlighet mot borggården och av att arkitekten ansåg att stenbehandlingen aldrig blev den eftersträfvade. Behovet av likformiga gårdsfasader är

dock inte överhängande eftersom fyrkantstornet placerat i gränsen mellan den östra och den södra vällen utgör en förmedlande länk. Snarare kan man uppleva två generationer av murar som intressant. Den ofta förekommande viljan att förändra det föregående generation åstadkommit bör man försöka behärska och i stället betrakta detta som ett avtryck för sin tid som bör ges tid att 'mogna' innan förhastade åtgärder tillgrips. Förändringar motiverade av smaksål bör övervägas särskilt noga eftersom synsätt och smak ändras med tiden. I annat fall riskerar vi att utarma vårt kulturarv. ■

Per Rydberg

Slottsarkitekt för Vadstena slott.

Trådmodell som visar vallens interiör, utdrag ur byggnadsprogram.

I den västra vällen finns i dag en av de största samlingsalarna i Östergötland.

